

TARİHİ SÜREÇTE MUŞA'ŞA'LAR

Ayşe ATICI ARAYANCAN*

Özet

XV.Yüzyıl Huzistan ve Irak-ı Arab'ın güney doğusu sırasıyla Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîlerin hakimiyet bölgesidir. Devlet yöneticileri kendilerine alternatif olarak gördükleri Muşâşa'lar ve onlar ile benzer özellik taşıyan diğer aşırı Şii ve tasavvufî hareketlerin isyanlarını bastırmak için uğraşmış vermişlerdir. Bu hareketler içerisinde Muşâşa'lar bazen bağımsız, bazen ise vassal olarak Huzistan ve Irak-ı Arab bölgesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Çeşitli dönemlerde merkezi otoriteyi elinde tutan yönetimle anlaşmazlıklar içerisine giren Muşâşalar varlıklarını uzun bir süre yarı özerk bir şekilde, mevcut güçleri tedirgin etmekten öteye gidemezken hâkimiyet alanlarını genişletememişlerdir. Mahalli bir oluşum olarak ortaya çıkan Muşâşa'lar devletleşme sürecinde ciddi mücadeleler vermiştir. Bu makalede, Huzistan ve Irak-ı Arab'ın güney doğusunda ortaya çıkan halk tabanlı batını ve sufîyane din hareketlerinden biri olan Muşâşa'ların kendilerine karşı yapılan tüm baskı ve otoriter güçlere karşı verdiği varlık mücadelesini dönem kaynakları taranarak siyasi açıdan genel değerlendirmesi yapılacak, mevcut iktidar ile ilişkisi sorgulanmaya çalışılacaktır. Ayrıca tarihi süreçte XV. Yüzyıl ve sonrasında oynadığı rol ve bölgeye bıraktığı etki üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muşâşa'lar, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Timurlu, Safevî, Huzistan

MUSHA'SHA'IYYAH IN HISTORIC PROCESS

Abstract

In the 15th century, Khuzestan and south-eastpart of Arabian, Iraq was the dominating region for Timurids, Qaraqyun, Aqqyun Turcomans and Safevid srespectively. Government authorities struggled against there bellions of Musha'sha'iyyah, which they see their alternative and those of Shia and sufistic movements that have the same characteristics with Musha'sha'iyyah. Among these movements, Musha'sha'iyyah succeeded in surviving in Khuzestan and Arabian regions of Iraq sometimes through rebellions and sometimes as vassal. Musha'sha'iyyan are entering into disputes with management holding the central authority at various times, the presence of a semi-autonomous manner for a long time, to upset the existing power has expanded its sphere of dominance. This article will generally evaluate the existance fight of Musha'sha'iyyah, which is one of the esoteric and sufistic religious gras roots movement soccurring in Khuzestan and south-eastpart of Arabian Iraq against pressure anda uthoritarian powers on them, through literature review of there levan tperiod. Also, The role will focus on the impact century and later and left the area in the 15th century.

Key Words: Musha'sha'iyyah, Timurids, Qaraqyun, Aqqyun, Safevids, Khuzestan

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum/Türkiye,
ayse.atici2@gmail.com
DOI:10.12973/hbvd.72.137

Giriş: Muşa'sa'ların Ortaya Çıkışı

Moğolların yıkılmasının ardından XV. yüzyılda İran, Irak, Azerbaycan ve civar bölgelerde varlıklarını sürdüren Timurlu, Karakoyunlu ve Akkoyunluları kapsayan dönemde ciddi bir siyasal parçalanma ve kargaşa görülmektedir. Bu siyasal parçalanmaların çoğu özünde Şii ya da Şii düşüncelerin etkisi altında kalmış olan aşırı hareketlerin gelişmesi için uygun ortam hazırlamışlardır. Dolayısıyla bu siyasal atmosfer içerisinde bölge ciddi bir Şii dalgası altında kalmıştır (Daftary, 2001: 498). Genellikle merkezi otoriteyi zayıflatan ve mahalli hâkimiyetleri beraberinde getiren bu hareketler, dinî ve mehdici karakter ile bir sosyal sınıfa mensup olmayan fakir köylülerin, dışlananların ve bazı şehirli kesimlerin memnuniyetsizliği noktasında birleşen özellikler taşımaktadır (Çelenk, 2005: 70).

Makale konumuz olan Muşa'sa'lar da Huzistan ve Irak-ı Arab'ın güney doğusunda ortaya çıkan halk tabanlı batını ve sufiyane din hareketlerinden biridir ve uzun dönem kendilerine karşı yapılan tüm baskı ve otoriter güçlere karşı gelmeyi başarmışlardır. Muşa'sa'ların hüküm sürmeye çalıştığı bölge olan Huzistan ve Irak-ı Arab'ın güney doğusu sırasıyla Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîlerin mücadele bölgesi olmuştur. Dolayısıyla söz konusu devlet yöneticileri kendilerine alternatif oluşturacak diğer bir güç olan Muşa'sa'ları ve onlar ile benzer özellik taşıyan diğerlerini Şii ve tasavvufî hareketleri asimile etmek için uğraş vermişlerdir. Diğer taraftan Muşa'sa'lar bölgedeki otoriter güçlere karşı kimi zaman direnç göstermiş kimi zaman ise işbirliği içerisinde birlikte hareket edip gerek din ve doktrin açısından gerek siyasi hareketlilik açısından etki altında kalmışlardır.

Muşa'sa hareketinin başlatıcısı olan Şeyh Ebu'l-Abbas Cemaleddin Ahmed b.Muhammed Fahd'el-Esedî el-Hillî kısa adı Seyyid b.Muhammed Felah 7. İmam Musa'l-Kazım'ın 14. batından torunudur ve Vasit'te doğar. Hilla'da Şeyh Ahmedb. Fahd'ın yanında tahsil görmüş ve müridi olmuştur. Babasının ölümünden sonra annesi Şeyh Ahmedb.Fahd ile evlenirken kendisi de Şeyh Ahmed b.Fahd'ın kızı ile evlenerek akrabalık ilişkisini kuvvetlendirmiştir. Şeyh Ahmed b.Fahd'ın yanında iyi bir eğitim alıp kendini yetiştirdikten sonra onun yerine ders vermeye başlamıştır (Kesrevî, 1312: 9; Gayyem, 1388: 92; Walbridge, 2001: 22).

Seyyidb.Muhammed Felah,1436 yılında mehdilik iddiasında bulunarak Vasit yakınında bulunan Arab kabileleri arasında görüşlerini yaymayı başarmış ve propagandasına hız vermiştir (Rumlu, 2006: 335; Minorsky, 1979: 838-839; Aka, 1994: 209; Newman, 1998: 269). Batını mezheplerin ıslahatlarını kullanan ve Hz.Ali'nin peygamber yanında gökte ve yerde devreden bir sır, Muhammed'in kendisinin ise peygamberlik yolunda bir perde olduğunu ve kendisinin İmam Muhammed Mehdi'nin habercisi olduğunu ve imamın bir kaç gün içerisinde ortaya çıkacağını duyurup (Rumlu, 2006: 335; Eş-şeybî, 1374: 288). Arab toplumuna birlik ve be-

raberliği getireceğine dair beyanlar vermeye başlamıştır (Petruşevksi, 1966: 359). Yere koyduğu kılıca karnını dayayıp kılıcı bedeni ile bükerek halkın gözünü boyayıp üstün güçleri olduğuna inandırmaya çalışarak çok sayıda mürid toplamıştır (Gay-yem, 1388: 92).

Bu düşünceleri ilk önce Vasit yakınlarında oturan “Benî Sulâma” ve “Tayy” isimli Arab kabileleri arasında kabul görmüş (Minorsky, 1979: 838-839) etrafına on bin kişi topladıktan sonra fikirsel boyutta sürdürdüğü propagandasını eyleme dökmüştür. 1440 yılında Şavka valisi ile yaptığı muhasara da yenildikten sonra Dicle ve Haviza arasında bulunan Zavb adlı bataklık bölgeye gelerek orada yaşayan ve manda yetiştiren Ma’âdi kabilesinden Nasykolunu etkileyip kendi görüşlerini benimsetmiş ve onların mandalarını satarak kendilerine silah almalarını sağlamıştır. Nays kolunun ona verdiği güç ve destek ile Haviza ve Vasit bölgelerinde ayaklanma başlatmıştır. Böylece Muhammed Fallah Muşaşa ve etrafında toplananlara Muşaşa’lar adı verilmiştir (Eş-şeybî, 1374: 288). Muşaşa tabiri Seyyid b.Muhammed Felah’ın faaliyetlerinin ilk merhaleleri için kullandığı (şaşa)dan gelmektedir. Arabça olan bu kelime ”parıldamak”, ”ışık saçma” anlamında tercüme edilir, ancak şarabın tesiri ile (şaşa’at al-şarab fi ra’sihi) gibi açıklanan misallerde muhtemelen şarabın etkisi ile ortaya çıkan sufiyane bir anlam da taşımaktadır (Gaffârî, 1343: 93; Minorsky, 1979: 843).

I. Tarihi Süreçte Muşaşa Faaliyetleri

I.a Timurlu ve Karakoyunlu Dönemi

Muşaşa’lar, Timurlu ve Karakoyunlu döneminde her iki hükümeti etkileyen isyan ve yerleşme faaliyeti göstermeye başlamışlardır. Yaptığı propagandalar ile güçlenen Seyyid b.Muhammed Felah, Timurlu Mirza İbrahim’in veziri Abû’lHayr ile yaptığı mücadele sonucunda Haviza’ya iyice yerleşmiş ve o bölgeyi merkez olarak belirleyip hâkim olduktan sonra etrafına on bin kişi toplayarak kendisine karşı duran Cezayir şeyhlerinin birçoğunu öldürtmüştür. Daha sonra Huveyze tarafına geçmiş, Şiraz’dan yola çıkan Şeyh Ebû’l Hayr-i Cezireî ile savaşmıştır. Çetin geçen savaşın sonucunda Seyyid b. Muhammed Felah galip gelmiş ve Şeyh Ebû’l Hayr Şuster’e kaçmak zorunda kalmıştır (Rumlu, 2006: 336).

Bu arada bölgede zor durumda kalan yerli ayânlar yardım için Irak-ı Arab hâkimi Karakoyunlu Kara Yusuf’un oğlu Mirza İspend’e başvurmak zorunda kalmışlardır. Mirza İspend, Bağdad’tan Cezire’ye Seyyid b. Muhammed Felah’ın üzerine ordusu ile yürüyerek çok kanlı bir savaş yaptıktan sonra isyancıların üzerinde üstünlük kurarak Huveyze ve civarını boşaltmayı başarmıştır (Kesrevî, 1312: 17; Amoretti, 1986: 626). Kanlı savaştan canını zor kurtaran bazı Muşaşa’lar ise çareyi bölgeden kaçmakta bulmuştur. Öte yandan Mirza İspend, bu savaş ile bölgeyi Muşaşa taraflarını uzaklaştırmak dışında pek de başarılı bir sonuç elde edememiş, Cezire halkından çok miktarda mal alıp Bağdad tarafına geri dönmüştür. Bölgeden kaçan Muşaşa’lar

ise birkaç yıl sonra geri dönerek yeniden isyan çıkarmışlardır (Rumlu, 2006: 336; Kesrevî, 1312: 17; Petruşevksi, 1966: 359).

1453-1454 yılında Seyyid b. Muhammed Felah, Huveyze'yi terk etmiş olsa da Mirza İspend'in bölgeden uzaklaşmasından hemen sonra Huveyze şehrini geri almakla kalmamış ve Basra'ya bir kuvvet gönderip ardından Vasit'e saldırmıştır (Minorksky, 1979: 839).

Giderek güçlenen Muşaşa'lar hakimiyet alanları açısından bir yandan Timuruların Farshâkimleri ile mücadele ederek Huveyze'yi ele geçirip oraya yerleşmiş, bir yandan da Bağdad'a hâkim olan Karakoyunlu mirzaları ile çatışma içerisine girmişlerdir (Gülşeni, 1982: 35; Aka, 1994: 209; Aka, 2000: 135). Bölgedeki iki etkin güce karşı yapılanmaya çalışan Muşaşa'lar, Huzistan ve Irak-ı Arab'ın güney doğusunda Timur Devleti ve Karakoyunlu Devleti içinde yaşayanlar olmak üzere iki bölüme ayrılmışlardır. Bölgedeki karışıklıklardan faydalanmayı iyi bilen Muşaşa'lar kendilerine güç toplamak amacı ile Karakoyunlular arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanmayı iyi bilmişlerdir. Elvend b. Mirza İskender amcası Cihânşah'a muhalefete başlamış, Erbil ve Kürtlerin yaşadığı bölgeyi ele geçirmiştir. Cihânşah, bu olaylar karşısında hemen bölgeye Emir Rüstem Tarhan'ı yeğeni Elvend b.Mirza'yı bölgeden çıkarmak için yollamıştır (Tihrani, 2001: 114). Muşaşa'lar, Cihânşah'tan kaçan Karakoyunlu Elvend b.Mirza himaye etmiştir. Ancak Karakoyunlu Cihânşah'ın müdahalesi çok uzun sürmemiş ve oğlu Pir Budak'ı bölgeye göndermiştir.O dönemde Bağdad ve Irak valisi olan Pir Budak,babasından aldığı emir ilehem Muşaşa'ları hem de onlara sığınan amcasının oğlu Elvend b.Mirza'yı durdurmak için üzerlerine yürümüş ancak bu hamlesinde pek başarılı olamamıştır. Bu arada Elvend b.Mirza'yı himaye eden Muşaşa'lar Karakoyunlu saldırılarına direk maruz kalırken Elvend b.Mirza'dan alınan güç ile bölgede daha rahat hareket etmişlerdir. Ancak daha sonraları aralarında çıkan anlaşmazlıklar sonucu Elvend b.Mirza, Akkoyunlu Cihangir'in yanına iltica etmek zorunda kalmıştır (Rumlu, 2006: 335; Yinanç, 1945: 176; Sümer, 1989: 372).

1453 yılından sonra Seyyid b.Muhammed Felah bir süre faaliyetlerine ara vererek görevi oğlu Mevlâna Ali'ye devretmiştir. Pir Budak'ın, Fars ve Kirman bölgesini fethetmek için babasının yanına gittiği vakitlerde Bağdad şehrinden çok az kuvvet kalmasından yararlanan Mevlâna Ali, Vâsit ve Necef'te faaliyetlerine hız vermiş ve 1453 yılındaVâsit'a gelerek şehri kuşatmıştır (Kesrevî, 1333: 12; Aka, 2001: 44-45). Şehir halkı Vâsit'ı terk ederek Basra'ya göç etmek zorunda kalmıştır (Şusterî, 1375: 399; Kesrevî, 1333: 18). Daha sonra Necef tarafına giderek hac kabilelerini yağmalayıp Bağdad üzerine yürümüştür. Bağdad bölgesinde dokuz gün kalan Mevlâna Ali yörede çok ciddi tahribatlarda bulunduktan sonra babasının yanına dönmüştür (Petruşevksi, 1966: 371; Yinanç, 1945: 178). Daha sonra 1454 yılında babasının isteği üzerine Huzistan'a gitmiş, Dizful ve Şuster dâhil ol-

mak üzere bütün Huzistan bölgesini ele geçirmiştir (Yinanç, 1945: 179). Bu arada Cihânşah, Harrakan tarafında Save ve Sultaniye yaylaklarında bulunduğu sırada Muşaşa'ların Cemcal tarafında isyan haberini almıştır. Bu haber üzerine Cemcal tarafına yönelip isyanı bastırması sonrasında tekrar Talekan'a gelip oradan Harrakan'a geri dönmüştür (Tihrani, 2001: 158).

Bölgedeki isyan ve yapılanma faaliyetlerini oğlu Seyyid Muhammed b. Mevla Ali'ye bırakan Seyyid b. Muhammed Felah ise bu süreçte kitap yazarak ve mektuplaşarak propagandasını yaymaya devam etmiştir. Hocası Şeyh Ahmed b. Fahd'nın "Ulum-i Garibe" adlı kitabını ele geçirip kılıcı karnının üzerine koyup bükmek gibi gösteriler yapmış ve orada bulunan Arab halkı onu mürid olarak tanımıştır (Eş-şeybi, 1374: 287). Bu arada Mevlana Ali, Nəcəf'e yürüyerek Hac kabilelerini yağmalayıp Halife Ali'nin türbesini tahrip edip değerli eşyaları aldıktan sonra Bağdat üzerine yürümüştür. Bağdat'ta dokuz gün kalan Muşaşa'lar yörede çok büyük tahribatlarda bulunmuştur (Aka, 2001: 45; Kesrevî, 1313: 18).

Bu haberler Cihânşah'ın kulağına ulaşınca, Cihânşah, derhal Muşaşa'ların faaliyetlerine müdahale etmek amacı ile bu kez Ali Şeker Bey'i yardımcı bir kuvvet ile Bağdat'a yollamıştır. Ancak şiddetli müdafaa ve kalelerin metaneti yüzünden Muşaşa'lariyola getirmek mümkün olmamış ve Ali Şeker Bey'i Uzun Hasan'ın üzerine göndermek için görevlendirdikten sonra, Muşaşa'lar ile mücadeleyi oğlu Pir Budak'a havale etmiştir (Rumlu, 2006: 336; Yinanç, 1945: 179).

1456 yılında Seyyid Muhammed b. Mevla Ali cüretini daha fazla artırarak Dicle boyuna taarruza geçmiştir önce Diyale ırmağı bölgesini sonrasında Mihrüz, Bakuba ve Salman Farisi kasabalarını tahrip etmiş, fakat Bağdat'tan üzerine asker gönderildiğini görünce Basra'ya doğru çekilmiştir. Bir yıl sonra Liyuka dağlarına gidip Bahbahan Kalesi'ni muhasara ettiği vakit, isabet eden bir ok ile yaralanınca maiyetindekiler geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Muşaşa'lar geri dönerken Şiraz'a gelmekte olan Pir Budak'ın hücumuna uğrayarak Huveyze'ye doğru çekilmek zorunda kalmışlardır. Karakoyunlu mirzası tarafından yaralı olarak yakalanan Mevlana Ali katledilmiştir (Kesrevî, 1312: 20; Minorsky, 1979: 839; Yinanç, 1945: 179). Karısı esir alınmış, kale ateşe verilmiş, kalede sözü geçen büyükler ise ya esir alınmış ya da katledilmiştir. Böylece Pir Budak, Huzistan vilayetine, Lur ve Circun hududuna kadar hayvanları ve insanları ile birlikte Şiraz'a bağlı yerlerinin tamamını yönetim ve mülkiyeti altına almayı başarmıştır (Tihrani, 2001: 202; Kesrevî, 1312: 20).

Mevlana Ali'nin ölümünden hemen sonra idareyi Seyyid b. Muhammed Felah aktif siyaseti yeniden ele almıştır. Ancak Muşaşa'lara göz açtırmak istemeyen Karakoyunlular Muşaşa'lara bir darbe daha vurmak için Bağdat'dan Basra'ya doğru Emir Nasır Faracullah Abâdî komutasında ikinci bir ordu göndermiştir. Seyyid

b.Muhammed Felah, bu orduyu ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Vasıt'a kadar takip eder, pek çok Karakoyunlu askerlerini esir almıştır (Minorsky, 1971: 158).

Bazı dönemlerde Karakoyunlu mirzaları bölgede otoriteyi sağlamak ve zaten yeteri kadar çok olan rakiplerine bir yenisini eklememek için Muşaşa'lar üzerine ciddi bir baskı kurmaya çalışırken bazı dönemlerde Karakoyunluların kendi iç dinamiklerinin sarsıldığı noktada ise bu durumdan faydalanmayı ve kullanmayı çok iyi bilmişlerdir. Örneğin Cihânşah'ın yeğeni Elvend'in, Cihânşah üzerine kuvvetler sevk etmesi üzerine, Muşaşa'ların yanına kaçarak onlardan destek alması ve sonrasında Muşaşa'lar ile uyuşamayıp oradan ayrılarak Akkoyunlu Cihangir'in yanına iltica etmesi de bu nedenledir (Minorsky, 1971: 158).

Benzer şekilde bir dönem kendilerine ciddi saldırıda bulunan Pir Budak'ın babası Cihânşah'a karşı isyan başlattığı dönemlerde Muşaşa'ların inancını kabul etmiş görünmesi üzerine ona ciddi bir destek vermişlerdir (Minorsky, 1979: 839; Yinanç, 1945: 179). Hatta bu nedenden ötürü Cihânşah oğlu Pir Budak'ın isyanını bastırmak için gittiği Bağdad muhasarasında oğlu Pir Budak'ı öldürdükten sonra (Hândmîr, 1333: 85; Gaffârî, 1343: 250; Kâzvîni, 1379: 712) ona destek veren Muşaşa'ları da ciddi bir kıyımdan geçirmiştir (Kesrevî, 1312: 41; Yinanç, 1945: 179).

1461 yılında Seyyid b.Muhammed Fellah'ın vefat etmesinden sonra halef olarak oğlu Seyyid Muhsin İbn-i Muhammed Fellah Muşaşa'ların başına geçmiştir. Seyyid Muhsin'in idaresi döneminde Muşaşa'ların gücü oldukça artmış ve Bağdad bölgesinden Luristan ve Basra körfezine kadar hâkimiyet kurmuşlardır (Gaffârî, 1343: 93; Minorsky, 1979: 841; Aka, 1994: 210).

Seyyid Muhsin dönemde bağımsız bir devlet kurmayı başaran Muşaşa'lar'ın sınırları Cezayir'den Basra, Bağdad, Behbahan, Şuster'e kadar genişlemiştir (Kesrevî, 1312: 41; Rençber, 1387: 187). Böylece bölgede ticari, siyasi ve dinî merkez olan topraklarda hâkimiyet kurulurken, Araplar üzerindeki hâkimiyet büyük ölçüde sağlanmıştır. Ayrıca Basra üzerinden gelen ticaret yolunun hâkimiyeti de bir süreliğine Muşaşa'lara geçmiştir. Öte yandan sınırlarının bu denli genişlemesindeki en önemli etken Seyyid Muhsin'in bölgedeki ılımlı ve kucaklayıcı tavrı olmuştur. Seyyid Muhsin kerim ve fazileti seven, salih, eli açık ve kâmil biridir. Bu özellikleri ile sadece kendi halkından değil etraftaki diğer Şii âlimlerden de destek görmüş ve onları çevresinde toplamıştır. Ünü ve şöhreti öyle bir hal alır ki Şii âlimler onun adına kitaplar yazmışlardır. Ona duydukları saygı ve güvenden dolayı "Sultan Muhsin" ya da "Muhsin Melik" unvanını vermişlerdir (Gayyem, 1388: 150).

İtikadî olarak Seyyid Muhsin On İki İmam Şiâsi'na daha yakın iken oğlu Mevlâna Ali kendisine göre daha asi ve inanç konusunda daha aşırı bir görüş benimsemiştir. Bu nedenle Seyyid Muhsin'i Şii âlimler onu dinin yardımcısı olarak görürve onun adına kitaplar ithaf etmişlerdir. Örneğin Şemseddin Muhammed Esterebadi

kitabının haşiye bölümünde Seyyid Muhsin Müşâşa hakkında notlar düşüp övgüler düzmüştür. Bu yazılanlarda memnun olan Seyyid Muhsin ona teşekkür için çeşitli hediyeler göndermiştir. Bu duruma genel olarak baktığımızda ehl-i sünnet âlimler dönemin önemli sultanları Yıldırım Beyazıt ve Akkoyunlu Uzun Hasan'a haşiyeler yazarken Şiiâlimler de Seyyid Muhsin adına haşiyeler yazmıştır. Dolayısıyla bu durumda Seyyid Muhsin, dönemi içinde büyük sultanlar derecesinde görülmüş diğer hükümdarlar ile eşit tutularak onun büyüklüğüne vurgu yapılmıştır (Kesrevî, 1312: 42; Gayyem, 1388: 153-154).

I.b.Akkoyunlu Dönemi

Akkoyunlu döneminde Seyyid Muhsin bağımsız bir devlet kurmayı başarmıştır. Bundaki en önemli etken bölgede siyasi iktidarsızlıkların yaşanmasıdır. Çünkü bu süreç içerisinde Karakoyunlu sultanı Cihânşah, Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından öldürülmüş ve Karakoyunlu devleti sınırları Akkoyunlu hâkimiyeti altına girmiştir (Bitlisi, 1971: 118; Semerkandî, 2004: 923; Budak, 2000: 64; Mirhând, 1380: 5621). Cihânşah'ın ölümünden sonra Irak-ı Arabve Huzistan da artık Akkoyunluların kontrolü altına girmiştir (Petruşevski, 1951: 387; Rencber, 1387: 189). Dolayısıyla Muşâşa'lar Akkoyunlular tarafından üzerine baskı kuruluncaya kadar bölge iktidar güçler tarafından ihmal edilmiş ve bu süreçte Muşâşa'lar biraz daha güçlenmiştir. Ancak bu kez Karakoyunluların ortadan kaldırılmasından sonra Muşâşa'lar bir süre bölgede iktidar güç Akkoyunlular ile karşı karşıya kalmıştır (Rencber, 1387: 189).

Bu arada kendi iç dinamikleri de sarsılan Muşâşa'lardan Cezayir, Basra, Ahvaz'ın hâkimi olan Seyyid Muhsin ile büyük oğlu Hasan arasında anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlığın nedeni Seyyid Muhsin'in Şiraz'da kışlayan Uzun Hasan'dan Huzistan'ın idaresini almak için zaman istemiştir. Ancak Uzun Hasan, Huzistan eyaletinin üst bölümlerinin bağlılığı konusunda iltimas vermemiştir. Devletin saadeti için büyük emirlerini Huzistan'ın üst taraflarını Muşâşa'ların elinden alması için göndermiştir. Seyyid Muhsin, Huzistan'ın kalbi sayılan ve dünyanın en güçlü kalesi sayılan Tustan'ı oğlu Seyyid Hasan'a vermiştir. Seyyid Hasan beşikten veliaht tayin edip orayı ona teslim etmiştir. Seyyid Hasan hâkimiyeti altındaki kaleye çok fazla güvenmektedir ve Cezayir'de bulunan babasına da hürmet etmemeye başlamıştır (İsfahânî, 1382: 303-305; Petruşevksi, 1966: 360). Muşâşa'lar her geçen gün bölgede daha etkin olurken kendi içlerinde anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Hem doktrin hem de iktidar mücadelesi sonucu kendi içlerinde çıkan anlaşmazlıklardan dolayı ilk önce emir Cebri Arab Muşâşa'lardan iltica etmiştir, ardından Seyyid Muhsin'in kardeşi Hüsameddin İbrahim İbn Muhammed İbn Falah kardeşine yüz çevirerek Tebriz'e gelip Akkoyunlulara sığınmıştır (İsfahânî, 1382: 303-304). Tuster'e giden

Seyyid Hasan ise Akkoyunlu sultanına elçiler aracılığıyla hediyeler gönderip bağlılığını bildirmiştir (İsfahanî, 1382: 306).

Bu arada birlik sağlamaya çalışan Seyyid Muhsin oğluna elçiler yollayıp ondan Cezayir'e yanına gelmesini istemiştir. Seyyid Hasan ise babasının mektupları ve söyledikleri ile ilgilenmeyip onun yaptıklarını Uzun Hasan'a iletmıştır. Böyle olunca Uzun Hasan'ın da ona olan güveni daha fazla artmış ve Seyyid Hasan'a hediyeler yollamış, böylece aralarındaki ilişki giderek güçlenmiştir (İsfahanî, 1382: 306). Seyyid Muhsin bu duruma daha fazla dayanamayıp oğlunun üzerine ordusunu yollamıştır. Cezayir, Basra, Ahvan'dan Dicle ve Ramahhiye bölgelerinden topladığı büyük bir ordu ile Şuster'i kuşatmıştır. Babasından korkan ve kendisine destek arayan Seyyid Hasan, Uzun Hasan'a elçiler gönderip durum hakkında bilgi vermeye devam etmiştir. Uzun Hasan, Seyyid Hasan'a yardım için Emir Muzaferreddin Purnak komutasında Irak-ı Arab ve Hemedan tarafından topladığı Fars ordularını Şuster'e yollamıştır. Öte yandan Seyyid Muhsin, Uzun Hasan'ın büyük bir ordu gönderdiği haberini alır almaz kuşatmayı kaldırmış, bölgeden kaçmıştır. Seyyid Hasan ise minnettarlığı sunmak için oğlu Celaleddin Hamza'yı Tebriz'e Uzun Hasan'ın yanına göndermiştir (İsfahanî, 1382: 307). Muş'aşaların reisi Seyid Hasan'ın oğlu Cellaledin Hamza daha sonraları Uzun Hasan'ın Tebriz'deki sarayına Nökeran-ı Hassa olarak gönderildiği kayıtlarda yer almıştır (Paydaş, 2003: 273).

Bu arada oğlunun yaptıklarını sindiremeyen Seyyid Muhsin, Muş'aşa doktrinini yaymaya çalışmış ve yaşamının son yıllarını Cezayir'de geçirmek istemiştir. Sınırlarını Cezayir, Basra ve Ahvaz'dan Dicle ve Ramahiyye sınırına kadar askerlerini toplamış ve Tuster'e girmiştir. Şuster Kalesi ve şehrine benzer şekilde askerlerini içeri sokmuştur. Seyyid Muhsin, Huveyze şehrinde daha çok savunma ve güvenliğe önem vermiştir. Bunun için Huveyze şehrinde kamıştan yapılan evleri ve binaları çamurdan yaptırmıştır. Şehre Almadine adında bir kale yaptırmıştır. Savunma amaçlı yapılan bu kale Muhsin döneminde yapılan ilk kaledir. Daha sonra savunmayı güçlendirmek için Meşkük Kalesi'ni yaptırıp şehrin dört bir tarafını surlar ile çevirmiştir. Yine Karhe Nehri'nin kenarı Sedr Kemal'ın karşısına ise Deyir Kalesi'ni yaptırmıştır. Ayrıca iki nehir arasına yaptırdığı Muhsinet şehri ise yine savunma açısından güvenli bir yer olmuştur. Burayı ordunun toplanma yeri ve Muş'aşa hazinesinin bulunduğu yer olarak belirlemiştir. On İki bin civarında asker burada savunma amaçlı daima hazır bulunmaktadır. Tüm bu kaleler Muş'aşaların savunmasını güçlendirmek ve parçalanmayı engellemek için yapılan önemli yapılardır (Kesrevî, 1312: 42; Gayyem, 1388:152; Rençber, 1387: 179).

Öte yandan Uzun Hasan'ın ölümünden sonraki beş yıl içerisinde Akkoyunluların siyasal yaşamı hanedan kavgaları ve yabancı istilalar altında geçmiştir. Sultan Yakub ve Sultan Halil arasındaki taht mücadelesi sırasında Seyyid Muhsin yöneti-

mindeki Muşâşa'lar Sultan Halil'in tahtan indirilmesini fırsat bilerek konumlarını güçlendirmeyi başaramamışlardır. Ancak 1478 yılında Bağdad'a kadar ilerleyerek bir kez daha ayaklanma başlatmışlardır. Seyyid Muhsin, ilk olarak Necef'in yakınlarındaki Rumahiye hâkimine Hille etrafına yönelme emri vermiş ve kendisi de Bağdad bölgesine çeşitli seferler düzenlemiştir ve buradaki kabileler ile savaşmıştır (Gayyem, 1388: 151). Bunun üzerine Mansur Bey Purnak komutasındaki Fars, Pers ve Irak-ı Arab ordularını Huzistandaki önemli Muşâşa merkezi olan Şuster'i kuşatıp ele geçirmiştir. Ancak Seyyid Muhsin, elini çabuk tutup mevcut rejimle anlaşp bölgenin beyliğin eline geçmesini engellemiştir. Daha sonra Seyyid Muhsin, Necef yakınlarına saldırmış ve Hille'nin etrafını ele geçirmiştir, Bağdad mesiresini almıştır. Huveyze'ye El-Medien adında kale yaptırmıştır. 1480 yılında Akkoyunlu Yakup Bey, Urfa bölgesinde Mısır ve Suriye askerlerini yenilgiye uğratan Bayındır Bey'i ayaklanma başlatan ve kendisine tehlike olarak gördüğü Muşâşa'ları ortadan kaldırmak için Huzistan bölgesine göndermiştir. Bayındır Bey, ordusunu toplayarak Bağdad yolundan adalara gidip, oradan Fars emirlerinin Cezayir ve Şuster adası yolundan Huzistan bölgesinde Muşâşa'lar ile meşgul olmuştur (Rumlu, 2006: 566-568; İsfahani, 1382: 195). Muhsin Bey dönemi Muşâşa'ların patlama yükselme dönemi olmuştur (Gayyem, 1388: 152). Bu ayaklanmayı Sultan Yakup, Muşâşa hareketlerini II. Beyazıd'a hitaben yazılmış bir mektupta "Irak ilinin yarısının yitirilmesi ile sonuçlandı" şeklinde bildirmiştir (Woods, 1993: 246).

Seyyid Muhsin'in son yıllarında başka bir Arab kabilesi olan Muntefec Kabilesi Basra'yı ele geçirmiştir. Muhsin şehri kurtarmak için ordusunu oraya göndermiş, Şeyh Muntefec ve Muhsin arasında bir savaş yapılmıştır ve Muntefec kabilesinin büyüklerinden Şeyh Yahya bin Muhammed'in ölmesi üzerine Basra yeniden Muşâşa'ların eline geçmiştir (Gayyem, 1388: 151).

1.c. Safeviler Dönemi

Muşâşa'lar kendi iç dinamiklerini korumaya çalışırken Akkoyunluların yerine bölgede yeni etkin güç olan Safevilere karşı mücadele etmeye başlamıştır. Safevî Şeyh İsmail, Akkoyunlu sultanı Elvend'i bertaraf ederek Akkoyunlu topraklarına hâkim olmuştur. (Gündüz, 2010: 74). Nitekim Seyyid Muhsin'in idaresinin son dönemlerinde Şah İsmail Safevî'nin ilk dönemlerine rastlamaktadır (Minorsky, 1979: 840). Yedi yıl boyunca hakimiyetini koruyan Seyyid Muhsin'in 1499 yılında vefat etmesinin ardından 40 yıllık hakimiyet süreci sona ermiş ve Muşâşa'ların başına Seyyid Muhsin'in oğlu Ali ve kardeşi Eyyub geçmiştir (Kesrevî, 1312: 42; Gaffârî, 1343: 93).

Aslında sürece baktığımızda mevcut otoriter güçler ki bunlar Timurlu, Karakoyunlu ve Akkoyunlular bölgede Hurufî, Muşâşa ve Safevî gibi tasavvufî hareketlerin isyanları ile meşgul olmuş ve otoriteyi sağlamaya çalışmışlardır. Farklı bölgelerde

ki birbirine benzer özelliklerdeki eylemlerin ortak özelliği mevcut otoriteyi yıkmak ve Şii bir devlet kurma mücadelesidir. Bunlar arasında eş zamanlı dönemde hareket eden bu hareketlerden Safeviler diğer tasavvufi cereyanlara rağmen bunu başarmış ve On İki İmam Şii devletini kurmuşlardır. Böylece iktidar Sünnilikten Şiiliğe geçmiştir. Ancak Şah İsmail, bölgedeki potansiyel güçleri ve hareketleri çok iyi analiz etmiştir. Sünni ve diğer aşırı Şii hareketlere baskı politikası uygulamıştır. Nitekim Muşâşa'lar 1508 yılından itibaren Şii hareket olarak kendisine rakip istemeyen Şah İsmail'in saldırılarına maruz kalmaya başlamıştır ve 1508 yılında Şah İsmail, Irak-ı Arab'ın en önemli merkezi Bağdad'ı ele geçirmiştir. Bağdad'ın idaresi Talışlı Hadim Bey'e bırakılmıştır. Bağdad'ın fethinin hemen ardından Huveyze aşırı şîâdan sayılan Muşâşa'lardan alınmıştır (Kesrevî, 1312: 41; Gündüz, 2010: 91). Dizful ve Şuster hâkimlerinin kendisine hediyeler getirerek bağlılıklarını bildirmelerine rağmen Huveyze bölgesine hareket ederek bölgeyi ele geçirmiştir. Ali ve Eyyub'u öldürtmüştür (Kesrevî, 1312: 41). Küçük Luristan hâkimi Melik Rüstem, Şah İsmail'e itaatini bildirince Hürremabad ve Küçük Luristan idaresi yine ona bırakılmıştır. Lala Bey, Dede Bey ve Mir Necm-i Gilanî, Karamanlu Bayram Bey Huzistan bölgesini ele geçirip Kuhgiluye üzerinden Şiraz'a geri dönmüşlerdir (Budak, 1378: 124; Rumlu, 2006: 138; Kesrevî, 1312: 41; Gündüz, 2010: 91). Böylece Muşâşa'ların 70 yıl süren müstakil idareleri Şah İsmail tarafından yıkılmıştır. Ancak Şah İsmail'in bölgeden uzaklaşmasından hemen sonra Falah b. Muhsin, Huveyze'ye gelerek bölgeyi yeniden ele geçirdikten sonra (Kesrevî, 1333: 49; Minorsky, 1979: 840-841) Şah İsmail'e hediyeler göndererek bağlılığını bildirmiştir. Böylece Muşâşa'lar Safevî Devleti'nin vassalı durumuna geçmiştir (Kesrevî, 1312: 49).

Falah b. Muhsin 1514 yılında ölümünün ardından oğlu Badran b. Falâh Muşâşaların başına geçmiştir. O da babası gibi Şah İsmail'e bağlılığını bildirmiştir. Ancak 1514 yılında yapılan Çaldıran Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Şah İsmail'in yakalanmasına ramak kala savaş meydanından ayrılmıştır (Feridun Bey: 1274: 339-340; Gündüz, 2010: 131). Bu yenilgi Safevî topraklarında yaşayan diğer halklar üzerinde farklı bir etki oluştururken bölgedeki Safevî baskısı bir süreliğine Osmanlı'nın müdahalesi ile yön değiştirmiştir. Dolayısıyla Şah İsmail'in bölgedeki Arab şeyhlere karşı otoritesi zayıflamış ve Osmanlı etkisi açık bir şekilde görülmeye başlamıştır. Nitekim Badran b. Falâh da Osmanlı ve Safeviler arasında geçen mücadelede arada kalmıştır. Çaldıran Savaşı'ndan yaklaşık on dokuz yıl sonra 1533-1535 Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi olarak bilinen seferi ile Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab bölgesine girmesinin ardından Cezire, Hatif, Huveyze ve Bahreyn bir süreliğine Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Dolayısıyla Safevilere biad eden Arab şeyhler tek tek Osmanlı padişahına biad etmek zorunda kalmışlardır (Küpeli 2010: 231). Nitekim 1534 yılında Badran b. Falâh da Sultan Süleyman'ın Hemedan'dan Bağdad'a yürüdüğü sırada onu selamlamış ve bağlılığını bildirmiştir (Budak, 1378: 179-180).

Bu arada 1524 yılında Şah İsmail'in ölümü üzerine yerine geçen 10 yaşındaki oğlu Şah Tahmasb'ın ilk zamanlarında Safavî topraklarında iç karışıklıklar başlamıştır. Şah'ın çocuk yaşta olması devlet yönetiminde söz sahibi olmak isteyen Kızılbaş beylerini birbirine düşürüp istikrarsızlığa yol açmıştır (Küpeli, 2010: 231). Osmanlı ve Safevî devletleri arasında sıkışan Muşaşalar duruma göre hareket etmek zorunda kalmışlardır. Bölgede bir süre Osmanlı'ya biad eden Muşaşa Badran b. Fallah 1541 yılında Şah Tahmasb'ın Raşani valisini cezalandırmak üzere Dizful'a geldiğinde bu kez ona biad etmek zorunda kalmış, böylece bölgede Haviza valisi olarak kalmayı başarmıştır (Gaffârî, 1343: 94; Kesrevî, 1312: 50; Minorsky, 1979: 840).

Daha sonra Muşaşa'ların başına Mubârek b. Muttalib b. Badran geçmiştir. Gençlik yıllarını Davrak ve Râm-Hurmuz bölgesinde geçiren Mubârek orada bulunan bir Arab kabilesi tarafından Huveyze'ye davet edilmiştir. 1594 yılında Dizful ve Şuster'i muhasara altına aldıktan sonra Cezayir'e hareket edip Basra ve etrafını kuşatmıştır (Kesrevî, 1312: 49). Bu dönemde Safevîlerin başında Şah Abbas bulunmaktadır. Safevî devletinin oldukça zayıf düştüğü bir dönemde tahta oturan Şah Abbas zamanında babası Sultan Muhammed Şah'ın etkisiz ve zayıf yönetiminden dolayı Kızılbaş liderler kendi aralarında sürtüşmeye başlamış ve onların yarattığı bu güç zaafının bir sonucu olarak Azerbaycan ve Herat, Osmanlı ve Özbeklerin eline geçmiştir. Şah Abbas, bu durumu düzeltmek için akınlardatopladığı Çerkez ve Gürcü kölelerden oluşan bir ordu kurarak Kızılbaşların gücünü dengeledikten sonra İsnâşeriyye'yi hâkim kılar ve aşırı Şii unsurları bastırma politikasına ağırlık verir, Muşaşa'ları kontrolü altında tutmaya çalışmıştır (Uyar, 1999: 123).

Muşaşa'ların başında bulunan Mubârek'in Şah Abbas ile ilişkileri çok sağlam değildir, bu nedenle Mubârek, Şah Abbas'ın düşmanı olan Abdullah Mu'min Han ile de mektuplaşıp, Şah Abbas ile münasebeti karşılıklı hediyeler alıp vererek politik bir dengede tutmaya ve baskı politikasından kurtulmak için gayret göstermiştir. Hatta bu dengeyi koruyabilmek için oğlu Nasr'ı da Safevî ailesine mensup bir kız ile evlendirmiş, Şah Abbas'ın On İki İmam inancındaki baskıcı tutumuna karşı batını tevîle dayalı olan Muşaşa inancından ayrılıp On İki İmam inancını kabul ederek Safevîlere biraz daha yaklaşmış siyasi bir yön belirlemiştir. 1616 yılında Mubârek b. Muttalib b. Badran'ın ölmesi ile iktidar Raşid b. Muttalib'e geçse de iktidara geçtikten dört yıl sonra 1620 yılında Banî Lâm isyancıları tarafından öldürülmüştür (Kesrevî, 1312: 140-159; Minorsky, 1979: 841). Onun öldürülmesinden sonra bir türlü istikrar kuramayan Muşaşa'lar da yeniden karışıklıklar baş göstermiştir. Bunun üzerine Şah Abbas, Huveyze bölgesindeki karışıklıkları durdurmak için Mansûr b. Multalib'i göndermiştir. Ancak Mansûr b. Multalib, Şah Abbas'ın 1623 yılında yaptığı Bağdad seferine hiç bir yardımda bulunmadığı için görevden azledilerek yerine Muhammed b. Mubârek getirilmiş ve valiyi korumak amacı ile Huveyze kalesine kızılbaş müfrezesi yerleştirilmiştir (Kesrevî, 1312: 130; Minorsky, 1979: 841).

Sonraları Şah Abbas'ın tahtına geçen Şah Safi ise yeniden Mansûr b. Multalib'i Huveyze'ye göndermiştir. Daha sonra 1643 yılında Mansûr b. Multalib'in yerine oğlu Baraka getirilmiştir. Yedi yıllık bir iktidardan sonra Baraka'nın yerine 1650 yılında Ali Han b. Halaf b. Muttalib getirilse de, çok geçmeden Şah Safi, Huveyze bölgesini Ali Han b. Halaf b. Muttalib'den alarak Luristan valisi Minûcerh Han'a verir ve şehir iki yıl onun hâkimiyetinde kalmıştır (Kesrevî, 1312: 130; Minorsky, 1979: 841). Böylece Muşâşa'lar Şah Safi döneminde yarı özerk bir durumda varlıklarını devam ettirmeyi başarmışlardır. Şah Abbas'ın bu şekilde Huveyze bölgesini kontrol altında tutma nedeninin altında yatan sebep ise askeri açıdan Muşâşa'lardan destek almasının yanı sıra kendisine rakip olan hareketi sindirme politikası olmuştur (Newman, 1998: 271).

Sonuç

Sonuç olarak, Muşâşa'ların ortaya çıktığı ve varlıklarını sürdürdükleri döneme baktığımızda söz konusu coğrafya farklı tasavvuf ve Şii hareketlerinin (Hurufilik, Safevîyye) bir arada yaşamaya çalıştığı, düzensiz sosyal ve siyasî yapı içerisinde siyasallaşarak devletleşme sürecine girilen ve birbirinden etkilenen bir bölge olduğu göze çarpmaktadır. Bir türlü istikrar sağlanamayan siyasî yapı içerisinde Timurlu-Akkoyunlu-Karakoyunlu arasında süre gelen iktidar kavgaları ve otorite kurma çabası içerisinde ortaya çıkan Muşâşa'lar diğer aşırı hareketler gibi iktidar güçlerin ciddi saldırılarına maruz kalmışlardır. Timurlu, Karakoyunlu ve Akkoyunlular gibi Huveyze bölgesine hâkim olan Safevî hükümdarları da merkezi otoriteyi korumak ve başka bir Şii hareket oluşumu rakip istemediklerinden dolayı kendisinden önceki otoriter güçlerin politikasını benimseyerek Muşâşa'lara saldırılarda bulunmuş, bölgeyi kontrol altına aldıktan sonra kendilerinin tayin ettiği kişiler aracılığıyla onların yarı özerk bir statüde varlıklarını sürdürmelerine izin vermiştir.

Dönem içerisinde değişen iktidar güçlerin Muşâşa'lara karşı bu tutumlarının asıl nedeni teolojik bir çatışmadan dolayı değil daha çok iktidar hırsı, toprakları ve merkezi otoriteyi koruma amaçlıdır. Ayrıca bölgede hâkimiyet kuran otoriter devletlerin hükümdarları çevrelerinde geniş taraftar toplayan şeyhler ve diğer dini liderlere her zaman şüphe ile yaklaşmış, bu nedenle ya bu şeyhleri ortadan kaldırmaya ya da akrabalık ilişkileri ve vakıf tahsisleri ile kendilerine bağımlı hale getirmeye çalışmışlardır. Sünnî-Şii ayrım yapmadan tüm şeyhlere yakın bir politika izlemişlerdir. Ancak otoritelerin sarsılacağı ihtimali belirlediğinde Muşâşa örneğinde görüldüğü üzere çok sert önlemlere başvurmuşlardır.

Öte yandan Muşâşa'ların üzerine uzun bir süre mevcut yönetimler tarafından birbirine benzer baskı politikası uygulandığından Muşâşalar mevcut güçleri tedirgin etmekten öteye gidemezken hâkimiyet alanlarını genişletememiş ancak İran ve Horasan'da gelişen hareketlerin Sünnî-Şii ayrımının çok net olarak yapılmadığı bir

dönemde Muşâşalar isyanları ve faaliyetleri ile bölgedeki Sünnî akideyi kırmayı başarmıştır. Sonraki süreçte Safevî hükümdarlarının baskıcı politikasına dayanamayıp bazı dönemlerde batını tevile dayalı doktrinden On İki Şii inancına doğru kayma yaşanmıştır. Mahalli bir hareket olarak ortaya çıkan Muşâşalar süreç içinde Sünnî-Şii inancın savunucuları olan ve çok sık değişen yönetimlerin baskılayıcı tutumlarına karşı bölgede varlıklarını sürdürmeyi başarmış tarihi sürece isyanları ve faaliyetleri ile damgasını vurmuştur.

Kaynakça

- AKA, İ. (1994). *Şahrüh ve Zamani*, Ankara: TTK.
- AKA, İ. (2000). *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK.
- AKA, İ. (2001). İran'da Türkmen Hâkimiyeti (*Karakoyunlular Devri*), Ankara: TTK.
- AMOREDDI, İ. B.S. (1986). "Religioun in The Timurid and Safevid Periods", *The Cambirige of History of İran*, V.6, Cambridge: Cambridge Universty Press, 610-655
- BİTLİSİ, Ş. (1971). *Şerefnâme*, çev. E.Emin Bozarslan, İstanbul: Hasat Yayınları.
- BUDAK, M.K. (1386). *Cevahirü'l-Ahbar: Bahş-i Tarih-i İran az Karakoyunlu ta Sal-ı 984*, hzl. Muhsin Behrâm Nejâd, Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub.
- ÇELENK, M. (2005). *16 ve 17. yüzyıllarda Safevi Şiiliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DAFTARY, F. (2001). *Muhaliğ İslam'ın 1400 yılı İsmâililer: Tarih ve Kuram*, çev. Ercüment Öz-kaya, Ankara: Rastlantı Yayınları.
- EŞ-ŞEYBÎ, K. M. (1374). *Teşeyyo ve Tasavvuf*, çev. Alırıza Karagözlü, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir.
- FERİDUN Bey. (1274). *Münşeatü's Selatin*, C.1, İstanbul.
- GAFFÂRÎ, (1343). *Tarih-i Cihân-âra*, nşr. Hasan Neraki, Tahran.
- GAYYEM, A. (1388). *Pansed-i Sale-i Tarih-i Huzistân ve Negd-i Kitab-ı Tarih-i Pansed-i Sal-i Huzistan-ı Ahmet Kesrevî*, Tahran.
- GÜLŞENÎ, M. (1982). *Menâkıb-i İbrâhim-i Gülşeni*, hzl. Tahsin Yazıoğlu, Ankara: TTK.
- GÜNDÜZ, T. (2010). *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- HÂNMDÎR, El-H. (1333). *Habibü's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, C.4, hzl. Muhammed Debîr-siyakî: Tahran: Miras-ı Mektub.
- İSFAHÂNÎ, F. İbn R.K. (1382). *Târih-i Âlamârây-ı Emîni*, Tahran: Mirâs-ı Mektub.
- KAZVİNÎ, M.Y. (1379). *Hold-ı Barin*, (Tarih-i Timuriyan ve Türkemanan), hzl. Mir Hâşim Muhaddis, Tahran: Miras-ı Mektub.
- KESREVÎ, A. (1333). *Tarih-i Pansed Sale-i Huzistân*, Tahran: Hodkar-ı İran.
- KÜPELİ, Ö. (2010). "Irak-ı Arab'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII.Yüzyıllar)" *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayı, Samsun: 227-244.
- MİNORKSY, V. (1979). "Muşâşa'lar", İ.A., C.8, İstanbul: M.E.B., 839-843.

- MİNORKSYV. (1971). "Karakoyunlu Cihâşâh ve Şiirleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, çev. Mine Erol, Ankara: TTK.,153-180.
- MİRHÂND. (1380). *Tarih-i Revzet'us-Safa Fi Siret'ül-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa*, 10, Tashih, Cemşid Kiyanfer, Tahran:İntişarat-ı Esatir.
- NEVMAN, A.J. (1998). *Society and Culture in The Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safevid Period*, England: Brill.
- PAYDAŞ, K. (2003). *Ak Koyunlu Devlet Teşkilatı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- PETRUŞEVKSKİ İ.P. (1951). *XV Asırda Azerbaycan Devletleri*, C.I, Bakü: Tarih ve Felsefe İstitütununun Eserleri.
- RENÇBER, M.A. (1387). *Muşaşayan*, Tahran: İran Kitap.
- RUMLU, H. (2006). *Ahsenü't -Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK.
- SEMEKANDÎ, A. (2004). *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, nşr. Abd'ül-Hüseyin Nevâi, Tahran:Pejuhaşgah-ı Ulum-i İnsani ve Mütalâ'at-ı Ferhengi .
- SÜMER, F. (1989). "Akkoyunlular", *DİA*, 2, İstanbul:Diyanet Yayınları, 270.
- ŞUŞTERÎ, N. (1375). *Mecalis'ül Mü'minin*: Tahran.
- TIHRANÎ, Ebû B. (2001). *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, çev.Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- UYAR, M. (1999). "Safeviler Öncesi İran'da Tasavvuf ve Devletin Ortaya Çıkışı", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1 , İstanbul: Maestro İnsan Kaynakları Eğitim ve Danışmanlık Hizmetleri Yayınları.,121-137.
- YİNANÇ, M.H. (1945). "Cihâşâh" İ.A., 3, İstanbul: M.E.B.,173-189.
- WALBRİGE, L.S. (2001). *The Most Learned of the Shi`a : TheInstitution of the Marja` Taqlid*, NewYork: Oxford Press.
- WOODS, J.E. (1993). *Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul: Milliyet Yayınları.